

УДК 351.744 (045)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.50>

ПОНЯТТЯ ЛІСУ ЯК ПРИРОДНОГО ОБЄКТУ ТА ОБЄКТУ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

Корнеєв Ю.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного та адміністративного права
Національного транспортного університету, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9132-2325>,
e-mail: korneev310@gmail.com*

Корнеєв А.Ю.,
*аспірант
Академії праці, соціальних відносин та туризму, м. Київ
e-mail: a.korneev.ua@gmail.com*

Корнеєв Ю.В., Корнеєв А.Ю. Поняття лісу як природного об'єкту та об'єкту правової охорони.

У даній науковій статті здійснено загальну характеристику лісових ресурсів як об'єкту адміністративно-правового дослідження та об'єкту правової охорони, а також дослідженню загальне поняття лісу та поняття лісу як об'єкту правової охорони. В сучасних умовах (агресія з боку росії і злочини проти екоциду) питання охорони лісу є дуже актуальним. Як відомо що у природі все взаємопов'язано та взаємозалежно, тому зберігаючи ліс, ми зберігаємо і інші природні об'єкти. Встановлено що лісові ресурси – це деревні, технічні, лікарські й інші продукти лісу, що використовуються для задоволення потреб населення і виробництва та відтворюються в процесі формування лісових природних комплексів.

Здійснено аналіз понять лісу з точки зору науковців і нормативно-правових актів, та визначено роль лісу та його функції. Запропоновано наше бачення поняття лісу, а саме: ліс це комплексний, багатофункціональний, відтворюваний об'єкт природи (рослинного світу) та об'єкт державної форми власності, що входить до складу навколишнього природного середовища, і виконує дві важливих функції: господарська та екологічна. До господарської відноситься: використання деревини в господарській діяльності, використання дарів лісу (ягоди, гриби, лікарські рослини) – в життєдіяльності та оздоровленні людини. До екологічної можна віднести відновлення та очищення повітря в атмосфері, позитивний вплив на регулювання екосистеми на всіх територіях України, з сільськогосподарської точки зору позитивно впливає на захист ґрунтів від ерозії та підвищує врожайність сільськогосподарської продукції, тощо. Адже, можливість існування лісу як такого пов'язана з його невід'ємною властивістю, а саме: відновленням, тобто безперервним постійно діючим процесом життєдіяльності взаємопов'язаних організмів, що проходять повний життєвий цикл від народження до смерті з подальшою репродукцією.

Розглянуто також питання правової охорони лісів України, запропоновані заходи що мають вдосконалити правове регулювання відносин. На підставі аналізу науковців встановлені особливості, що регулюють відносини у використанні та охорони лісів. Адже недоліки національного лісового законодавства та недостатня охорона лісів, незаконні вирубки, проблеми в розмежуванні повноважень контролюючих органів, екоцид проти природних лісових об'єктів з боку держави - агресора призводять до знищення лісів та заповідання шкоди навколишньому природному середовищу.

Ключові слова: ліс, природні ресурси, лісові ресурси, лісове законодавство, охорона лісів, збереження лісів, використання лісів, відтворення лісів.

Kornieiev Yu.V., Kornieiev A.Yu. The concept of a forest as a natural object and an object of legal protection.

This scientific article provides a general description of forest resources as an object of administrative and legal research and an object of legal protection, as well as a study of the general concept of a forest and the concept

of a forest as an object of legal protection. In modern conditions (aggression from Russia and crimes against ecocide), the issue of forest protection is very relevant. As you know, everything in nature is interconnected and interdependent, so by preserving the forest, we also preserve other natural objects. It has been established that forest resources are wood, technical, medicinal and other forest products that are used to meet the needs of the population and production and are reproduced in the process of forming forest natural complexes.

An analysis of the concepts of the forest from the point of view of scientists and legal acts was carried out, and the role of the forest and its functions were determined. Our vision of the concept of forest is proposed, namely: a forest is a complex, multifunctional, reproducible object of nature (plant life) and an object of state ownership, which is part of the natural environment and performs two important functions: economic and ecological. The economic includes: the use of wood in economic activities, the use of gifts of the forest (berries, mushrooms, medicinal plants) - in vital activities and human health. Ecological can include the restoration and purification of air in the atmosphere, a positive effect on the regulation of the ecosystem in all territories of Ukraine, from an agricultural point of view, it has a positive effect on the protection of soils from erosion and increases the yield of agricultural products, etc. After all, the possibility of the existence of a forest as such is related to its inherent property, namely: restoration, i.e., a continuous, constantly operating process of vital activity of interconnected organisms that go through a complete life cycle from birth to death with subsequent reproduction.

The issue of legal protection of forests of Ukraine was also considered, measures were proposed to improve the legal regulation of relations. Based on the analysis of scientists, the features regulating relations in the use and protection of forests have been established. After all, the shortcomings of the national forest legislation and insufficient protection of forests, illegal felling, problems in delimiting the powers of control bodies, ecocide against natural forest objects by the aggressor state lead to the destruction of forests and damage to the surrounding natural environment.

Key words: forest, natural resources, forest resources, forest legislation, forest protection, forest preservation, forest use, forest reproduction.

Постановка проблеми. Роль лісу, яку він відіграє в житті людини з екологічної та з господарської точки зору неможливо перебільшити. Деякі специфічні потреби, такі як заготівля деревини, грибів, лісових ягід та лікарських рослин можна знайти лише в лісі, вони вважаються дарами лісу і людина в процесі своєї життєдіяльності користується ними. Але людина не завжди ставиться бережливо до лісу. Багато порушень лісового законодавства пов'язанні з неправомірною вирубкою лісів, нераціональним їх використанням, пожежами тощо. Крім того за часи військової агресії з боку росії, ліси України зазнали важких втрат, і відновити їх буде не просто, а в деяких випадках неможливо. Тому питання правового регулювання охорони лісів та відповідальності за їх знищення має ключове значення для України і дуже актуальним в сучасних реаліях.

Стан опрацювання. Проблеми використання лісових ресурсів, а також дотримання екологічних вимог при їх використанні, а також встановлення понять лісу досліджували такі вчені та науковці: Андрейцев В.І., Гетьман А.П., Костицький В.В., Савчук О.О., Лукашук І.І., Лукомська А.С., Наумов А.В., Ярошенко А.С. На їх дослідження ми будемо посилатися в нашій статті.

Мета статті. Метою статті є дослідження загального поняття лісу та поняття лісу як об'єкту правової охорони за визначенням науковців та визначеннями на законодавчому рівні, а також зазначені сучасні виклики – військова агресія з боку росії, і як вона впливає на лісові ресурси, і як притягнути агресора до відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Ліси вважають національним багатством України. Площа земель лісового фонду України становить більш 10 млн. га, з них більше 9 млн. га. вкрито лісовою рослинністю. Загальний запас лісів в Україні оцінюється в 1,8 млрд. кубічних метрів. Але треба зазначити, що під час аварії на Чорнобильській АЕС та в подальших аварійних викидах забруднено понад 5 млн. га. лісів, у тому числі понад 200 тис. га. виведено із господарської діяльності через радіоактивне забруднення [1, с. 39]. Але це не єдина причина лісових загроз. Під час військової агресії з боку росії, яка почалась з 22.02.2023 року лісові ділянки України зазнали і зазнають величезних втрат. Разом з іншими природними екосистемами ліси страждають найбільше. Тому що для їх відновлення необхідно буде спочатку розмінувати територію, потім дерева які згоріли мають вирости для нормального функціонування, для цього також має пройти мінімум десь років 20–30.

Використовуючи ліс і користуючись його благами людина не завжди турбується про ліс. Про це свідчить вся історія існування людства, прикладів тому дуже багато. В кожній країні люди бездум-

но вирубали ліси для своїх потреб, не думаючи про наслідки. Але науковці та вчені з давніх часів почали перейматися проблемами які виникають від впливу людини на ліс, а також почали вивчати закони розвитку лісу. Результатом цих досліджень виникла наука яка стала називатись лісівництво – це наука про використання, вирощування, відновлення та охорону лісу. Лісівництво поділяють на дві частини теоретичну та практичну. Теоретична частина це лісознавство. Практична це практичне лісівництво.

Також враховуючи багатогранність і роль лісу, науковці виділяють ще одну науку про ліс – лісознавство. Лісознавство – наука про закони розвитку лісу, біологію, екологію та географію. Ця наука вивчає розвиток лісу та рослин які в ньому знаходяться, закони життя в лісі та перебування в ньому як рослин так і тварин, зв'язок з навколишнім природним середовищем. В контексті лісознавства ліс вивчається і досліджується безпосередньо як об'єкт лісознавства не лише в теперішньому часі, а й в минулому та майбутньому.

Поняття та визначення понять лісу включає в себе більше сотні таких понять і визначень. Їх умовно, а можливо і формально можна поділити на такі групи: перша – визначення лісу як елемент навколишнього природного середовища; друга – як адміністративна чи правова частина; третя – як об'єкт природокористування. В багатьох країнах світу ліс визначається як об'єкт землекористування, і до лісу вони відносять землі та природні об'єкти які з ним пов'язані: лісові дороги, лісові водойма, болота, галявини тощо [2, с. 18].

Відповідно до статті 1 Лісового кодексу України: «ліс – це тип природних комплексів, у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище» [3, ст. 1]. Це визначення лісу відображає сутність зазначеного природного комплексу як комплексного природного формування, до якого відноситься земля, на якій існує ліс. Таке розуміння застосовано в Лісовому кодексі України з метою моделювання основних положень, що в свою чергу мають регулювати суспільні відносини стосовно усіх лісів і земельних ділянок лісового призначення.

З метою конкретизувати поняття лісу законодавець розглядає його через призму лісового фонду. В статті 4 Лісового кодексу зазначено, що: «до лісового фонду України належать лісові ділянки, в тому числі захисні насадження лінійного типу, площею не менше 0,1 гектара». Також треба зазначити, що до лісового фонду не належать «зелені насадження в межах населених пунктів (парки, сади, сквери, бульвари тощо), які не віднесені в установленому порядку до лісів» та «окремі дерева і групи дерев, чагарники на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках» [4, с. 155]. Костицький В.В. зазначає, що ліс створює таку сукупність рослин, де кількісне нагромадження порід дерев створює нову якість, т. б. екосистеми, що включають не тільки дерева, алей ґрунт, рослин, комах, птахів, звірів, що чинять вплив на навколишній світ [5, с. 1].

Окрім вищенаведених підходів, А.К. Голіченков розглядає ліс як: 1) природний об'єкт, який має важливе екологічне значення та охороняється в якості складової частини природи; 2) природний ресурс, який використовується і охороняється як основа життя і діяльності людини; 3) об'єкт лісових правовідносин; 4) екологічна система [6, с. 162].

На нашу думку слід зазначити, що до визначення поняття «лісу» необхідно додати важливе уточнення та доповнення: ліс – це постійно відновлювальний природний об'єкт, особливістю якого є те що в ньому можуть поєднуватись як трава, чагарники так і дерева, тобто все те що має назву рослинність – при умові що вона росте в лісі, а також в ньому поєднуються природні компоненти та мікроорганізми які існують у тісному взаємозв'язку і впливають на довкілля. Адже, можливість існування лісу як такого пов'язана з його невід'ємною властивістю, а саме: відновленням, тобто безперервним постійно діючим процесом життєдіяльності взаємопов'язаних організмів, що проходять повний життєвий цикл від народження до смерті з подальшою репродукцією.

Отже, ми здійснили аналіз поняття лісу, а тепер виходячи з вищенаведеного можемо говорити про його функції. До основних функцій, що виконує ліс відносяться такі: екологічні та економічні. Тож *екологічними функціями* лісів є виконання ними кліматично-регулюючих, екологічно захисних, санітарно-гігієнічних, рекреаційних, оздоровчих, водоохоронних та інших екологічних функцій, які мають служити для потреб суспільства в лісових ресурсах. Стосовно економічної функції – її поняття наведено в підручнику Шемшученко Ю.С.: «полягає у тому, що він є основним джерелом деревини, технічної і лікарської сировини, кормових, харчових та інших лісових продуктів, що використовуються для задоволення потреб різних галузей народного господарства та населення. Зокрема, ліс – це

основа кормової бази для тваринництва, для ведення мисливського господарства, основа паперової, меблевої, фармацевтичної та інших галузей промисловості [7, с. 522].

З урахуванням паритету екологічних і економічних функцій всі ліси можна поділити на наступні категорії: «захисні ліси (виконують переважно водоохоронні, ґрунтозахисні та інші захисні функції); рекреаційно-оздоровчі ліси (виконують переважно рекреаційні, санітарні, гігієнічні та оздоровчі функції); ліси природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення (виконують особливі природоохоронні, естетичні, наукові функції тощо); експлуатаційні ліси» [3, ст. 39–41].

Відповідно до цього можна констатувати і встановити юридичне значення лісу, що означає сукупність лісового фонду в межах всій території України незалежно від форми власності. Специфічною ознакою лісового фонду є віднесення до нього земельних ділянок лісового фонду з встановленими межами які виділені для ведення лісового господарства чи використання лісових ресурсів.

Отже узагальнюючи досліджене поняття лісу ми дійшли до такого його визначення, що ліс – це комплексний, багатофункціональний, відтворюваний об'єкт природи (рослинного світу) та об'єкт державної форми власності, що входить до складу навколишнього природного середовища, і виконує дві важливих функцій: господарська та екологічна. До господарської відноситься: використання деревини в господарській діяльності, використання дарів лісу (ягоди, гриби, лікарські рослини) – в життєдіяльності та оздоровлені людини. До екологічної можна віднести відновлення та очищення повітря в атмосфері, позитивний вплив на регулювання екосистеми на всіх територіях України, з сільськогосподарської точки зору позитивно впливає на захист ґрунтів від ерозії та підвищує врожайність сільськогосподарської продукції, тощо.

Роль лісу в житті людини неможливо перебільшити, він впливає на безпечне життя навколишнього природного середовища в загальному і зокрема людини. Для того щоб він мав можливість виконувати свої функції, які нами розглянуті вище ліс потребує охорони і захисту від неправомірного його використання. В лісовому кодексі України визначені напрями державної політики в галузях використання, захисту, відтворення та охорони лісів, та визначено механізми реалізації державної політики у сфері використання, охорони, захисту та відтворення лісів, що реалізуються шляхом застосування законодавчих, організаційно-правових та фінансово-господарських механізмів [8, с. 242]. Як стверджує Лукомська А.Є. та Ярошенко А.Є.: «Реалізації завдання охорони навколишнього природного середовища, раціонального природокористування та забезпечення екологічної безпеки сприяє проведення ефективного та дієвого контролю в галузі охорони навколишнього середовища – державного екологічного контролю» [9, с. 61-62]. Як зазначено в Стратегії сталого розвитку «України – 2020»: «Головним завданням в цій сфері є збереження площі лісів, що перебувають у державній та комунальній власності. Площа лісів має збільшитися, а не зменшуватися. У доктрині природоресурсного права існують певні спроби дати визначення державної лісової політики, визначити цілі та принципи, спрямовані на механізм їх реалізації з охорони та захисту лісів. Зокрема, використання та охорону лісів визначається як один із принципів правового забезпечення оптимального рівня стану лісів, їх найбільш раціональне комбіноване використання у нерозривному зв'язку з охороною та захистом лісів, із збереженням та множенням їх корисних функцій» [10].

Як зазначено в підручнику Андрейцева В.І. «Екологічне право»: «Головною ознакою лісу з правової точки зору є його реєстрація у державних облікових документах як об'єкта права власності, управління, використання та охорони. Значення реєстрації полягає у тому, що вона дає можливість відмежувати ліс від інших природних ресурсів, встановити знаходження його на спеціально виділених землях, визначити власників, користувачів, органи, що здійснюють управління в галузі раціонального використання та охорони лісів» [11, с. 367]. Відносно лісу та його ресурсів законодавець встановлює такі основні поняття – охорона лісів, раціональне використання лісів, відтворення лісів та захист лісів. Розглянемо кожне із зазначених.

Охорона лісів передбачає проведення комплексу заходів з метою захисту лісів від незаконної вирубки, від несанкціонованого розведення багаття, від лісових пожеж, порушення правил лісокористування та інших протизаконних дій які можуть завдати чи завдають шкоду лісам.

Раціональне використання лісів передбачає виготовлення чи заготівля лісових ресурсів у максимальній кількості з мінімальними затратами, з обов'язковою вимогою дотримання екологічних заходів і заходів охорони навколишнього природного середовища. Відтворення лісів передбачає проведення комплексу заходів з метою підвищення їх родючості та продуктивності та підвищення їх якості. Захист лісів передбачає комплекс біологічних та хімічних заходів, що спрямовані на боротьбу зі шкідниками рослин та з хворобами лісу. Як зазначає А.П. Гетьман, у своїй монографії «Доктрина екологіч-

ного права та законодавства України»: «необхідною передумовою системи органів виконавчої влади у сфері екології має стати усунення дублювання між різними органами державної виконавчої влади у процесі здійснення управлінських функцій у галузі природокористування та охорони довкілля, ліквідація існуючої до цього часу негативної вади їх функціонування – поєднання контрольних функцій з іншими, в першу чергу господарсько-організаційними функціями [12, с. 252-253].

Підводячи підсумок тверджень науковців стосовно поняття лісу і розуміння його правової охорони, можна стверджувати, що правова охорона лісу в більшості своїй означає комплексне та раціональне використання та запобігання правопорушенням, а також проведення заходів раціонального використання лісу та його охорони. Таким чином, короткий огляд літератури щодо визначення правової охорони лісів в основному зводиться до комплексного та раціонального використання, а також до попередження вчинення лісових правопорушень.

На нашу думку, аналізуючи та узагальнюючи таке розуміння, ми пропонуємо своє поняття щодо правової охорони лісу, а саме це норми лісового права, які закріплені в нормативно-правових документах, і встановлюють (регулюють) відносини між суб'єктами стосовно щодо збереження, охорони тарационального використання лісів (лісових ділянок – земельних ділянок лісового фонду), а також проведення відповідних заходів унеможливлення чи зведення до мінімуму шкідливого впливу на ліси з боку людей – правопорушників, а також ведення профілактичних та оздоровчих заходів боротьби із природними шкідниками та захворюваннями рослин.

Також важливим заходом правового впливу на охорону лісів можна вважати право власності суб'єктів на земельні лісові ділянки. Норми права власності закріплені насамперед в Конституції України, Лісовому та Земельному кодексі. В ЛК та ЗК встановлені права та обов'язки власників та користувачів природними об'єктами – які мають бережливо ставитися до природних ресурсів і дотримуватися при їх використанні екологічних вимог. Але розуміючи спокусу деяких людей до швидкої та легкої наживи (під виглядом проведення бізнесу чи інших правопорушень), з боку держави та інших громадських організацій необхідно підсилити контроль за діяльністю всіх суб'єктів, щодо використання лісових ресурсів. До суб'єктів лісових відносин належать: органи державної влади та місцевого самоврядування, юридичні та фізичні особи, громадяни України.

Як зазначає Ярошенко А.С.: «Нині існує необхідність у постійному вдосконаленні роботи органів державної влади шляхом системного моніторингу й аналізу їх роботи з метою виявлення випадків, коли певні функції є зайвими, спричиняють надмірну зарегульованість, що погіршує стан відповідного сектора економіки або ж, навпаки, недостатню врегульованість того чи іншого аспекту, а також щодо усунення суперечностей у питанні розподілу повноважень між різними суб'єктами регулювання» [13, с. 101].

Також особливу увагу в сучасних умовах – російської агресії проти України – треба зазначити і злочини проти екоциду. У міжнародному праві серед воєнних злочинів визначені і злочини проти довкілля. За Римським статутом, яким керується міжнародний кримінальний суд, це “умисне вчинення нападу, коли відомо, що такий напад стане причиною довгострокової та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно несумісна з конкретною і безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою”. Тобто такими злочинами вважається навмисне і беззмістовне руйнування довкілля – а саме так чинить росія, атакуючи наші атомні станції, заводи чи склади, які спалахують і викидають у довкілля небезпечні речовини, очисні споруди, що мали би фільтрувати забруднену воду. Згідно з Римським статутом характерною ознакою екоциду як міжнародного злочину є те, що він пов'язується виключно з веденням бойових дій, і це положення застосовується у кримінальному законодавстві переважної більшості країн світу [14].

Отже усвідомлення і розуміння «екоциду» сприяє розширенню міжнародної відповідальності за екологічну шкоду навколишньому природному середовищу. Створює підґрунтя притягти до відповідальності за екологічні злочини осіб – які безпосередньо в цьому винні. Судові переслідування в МКС також відкриють можливості для відшкодування жертвам екоциду. Після успішного судового переслідування жертви теоретично можуть отримати доступ до компенсації за втрату природних ресурсів, лісовідновлення та інші проекти відновлення навколишнього середовища, а також символічні заходи, які визнають втрачене. Враховуючи певні юрисдикційні обмеження МК, варто також відзначити, що згідно із нормою універсальної юрисдикції, держави-учасниці МКС, які ратифікували злочин екоциду, можуть вибрати переслідування у своїх власних правових системах, що дозволить переслідувати осіб, які заподіяли шкоду довкіл्लю, незалежно від того, звідки вони походять або де вчинили злочин [15]. Все це свідчить про те, що криміналізація екоциду має

відігравати важливу роль, вказуючи світовій спільноті що знищення навколишнього середовища є одним із «найсерйозніших злочинів».

Висновки. З огляду на проведені дослідження ми здійснили аналіз загального поняття лісу з боку науковців і нормативно-правових актів, визначили роль лісу в діяльності людини та його важливі функції, на підставі проведеного аналізу нами запропоновано своє поняття лісу. Також нами були встановлені заходи які спрямовані на охорону лісів, їх збереження та раціональне використання, а також визначена шкода яка заподіяна природним ресурсам України через військову агресію Росії. На підставі такого аналізу ми запропонували своє поняття лісу як об'єкту правової охорони, і запропонували заходи які мають удосконалити нормативно-правове забезпечення охорони лісів, а також встановили найбільші загрози для існування лісів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні: М-во охорони навколишнього середовища та ядерної безпеки України. – Київ 1998. – 152 с.
2. Попков М. О ключевых понятиях лесного законодательства Украины. Wood Business. 2002. № 1. с. 18–20.
3. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р. № 3852-XII/ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#n473> (дата звернення: 9.10.2023).
4. Земельний кодекс України: науково-практичний коментар / А.М. Мірошніченко та ін. Київ, 2009. 495 с.
5. Костицький В.В. Економіко-правові проблеми охорони і використання лісів Українських Карпат. – Івано-Франківськ, 1993. 44 с.
6. Голиченков А.К. Экологическое право России: словарь юридических терминов: Учебное пособие для вузов. Москва, 2008. 448 с.
7. Шемшученко Ю.С. Екологічне право України. Академічний курс: підручник. Київ, 2005. 848 с.
8. Савчук О.О. Процедурні правовідносини у лісовому законодавстві України: монографія / заг. ред. проф. А.П. Гетьман. Харків: Фінарт, 2016. 242 с.
9. Лукомська А.Є., Ярошенко А.С. Досвід зарубіжних країн щодо вдосконалення механізмів державного управління в екологічній сфері в контексті євроінтеграції. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. № 1. С. 61–64.
10. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 4, стор. 8, Ст. 67.
11. Екологічне право: Особлива частина / за ред. В.І. Андрейцева. Київ, 2001. 544 с.
12. Гетьман А.П. Доктрина екологічного права та законодавства України: монографія. Харків, 2019. 336 с.
13. Ярошенко А.С. Світовий досвід та перспективні напрями реформування адміністративно-правового регулювання в галузі насінництва та розсадництва в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 5. С. 100–103.
14. Лукашук І.І., Наумов А.В. Міжнародне кримінальне право: підруч. для студ. Онлайн. Апартеїд, Екоцид. С. 131. URL: (stud.com.ua) (дата звернення: 31.10.2023).
15. Rachel Killian, The Benefits, Challenges, and Limitations of Criminalizing Ecocide. URL: <https://theglobalobservatory.org/2022/03/thebenefits-challenges-and-limitations-of-criminalizing-ecocide/> (дата звернення: 31.10.2023).